VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 43(1), ss. 49-77
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

İrandakı Çağdaş Türk Dili Qrammatika Kitabları Üzərinə Bir Araşdırma[1]

• **Mehmet Rıza HEYET** [2]

Xülasə: Bu tədqiqatın mövzusunu İranda son yüz il ərzində Azərbaycan türkcəsi üzrə qələmə alınmış mühüm qrammatika kitablarının xronoloji çərçivədə araşdırılması, eləcə də həmin əsərlərin məzmunu, metodologiyası, terminologiyası, əlifba seçimi və dil adlandırılması baxımından qiymətləndirilməsi təşkil edir. Tədqiqatda Pəhləvi dövründə tətbiq edilən qadağa və məhdudiyyətlərə baxmayaraq gizli və ya məhdud imkanlarla nəşr olunan ilk qrammatika kitablarından başlayaraq, Məhəmmədəli Fərzanə və Məhəmmədtağı Zəhtabi kimi müəlliflərin daha sistemli və elmi yanaşmalarına, pedaqoji məqsədlə hazırlanmış dərsliklərdən riyazi metodlara əsaslanan qrammatika tədqiqatlarınadək uzanan geniş bir ədəbiyyat nəzərdən keçirilmişdir. Bununla yanaşı, dilin adlandırılması ilə bağlı qarışıqlıq, müxtəlif yazı sistemləri arasındakı fərqlər və Şimali Azərbaycan mərkəzli standart dil anlayışının təsiri kimi əsas məsələlər də müzakirə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, İran mühitində qrammatika yazıçılığı, türk dilində təhsilin faktiki olaraq qadağan edildiyi şəraitdə, dilin yaşadılması, mədəni varlığın qorunması və milli kimliyin davam etdirilməsi uğrunda aparılan mübarizənin mühüm tərkib hissəsi olmuşdur. Aparılan təhlil və müqayisələr əsasında araşdırmaya cəlb edilən əsərlərin üstün və zəif cəhətləri, oxşar və fərqli xüsusiyyətləri, məqsədləri, funksiyaları və Azərbaycan türkcəsinin inkişafına verdiyi töhfələr müəyyənləşdirilməyə çalışılmışdır.

Anahtar sözcükler: İran, Güney Azərbaycan, qrammatika kitabları, Azərbaycan türkcəsi, dil bilgisi.

---

[1] Bu məqalə ilk dəfə Çukurova Universitetinin *Türkologiya Araşdırmaları* jurnalının 11-ci cild, 1-ci sayında (iyun 2026, s. 247–265) nəşr olunmuşdur. Təqdim olunan mətn həmin məqalənin genişləndirilmiş varyantının fars dilinə tərcüməsidir.

[2] Ankara Universiteti, Çağdaş Türk Ləhcələri və Ədəbiyyatları Bölümünün dosenti. **E-posta:** mrheyet@gmail.com, **ORCİD:** https://orcid.org/0000-0003-3336-6597

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 43(1), ss. 49-77
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

İRAN'DAKİ ÇAĞDAŞ TÜRKÇE DİL BİLGİSİ KİTAPLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME [1]

• **Mehmet Rıza HEYET** [2]

Özet: İran'da son yüz yıl içinde Azerbaycan Türkçesi üzerine kaleme alınmış önemli dil bilgisi kitaplarının kronolojik bir çerçevede incelenmesi; söz konusu eserlerin içerik, yöntem, terminoloji, alfabe tercihleri ve dil adlandırması bakımından değerlendirilmesi bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmada, Pehlevi dönemindeki yasak ve kısıtlamalara rağmen gizli ya da sınırlı imkânlarla yayımlanan ilk gramer kitaplarından başlanarak, Ferzane ve Zehtabi gibi isimlerin daha sistemli ve bilimsel yaklaşımlarına; pedagojik amaçlı ders kitaplarından matematiksel yöntem denemelerine kadar uzanan geniş bir literatür ortaya konmuştur. Bunlar ortaya konurken de dil adlandırması konusundaki karmaşa, yazım sistemleri arasındaki farklılıklar ve Kuzey Azerbaycan merkezli standart dil anlayışının etkisi gibi temel meselelere değinilmiştir.

Çalışmadan elde edilen bulgular, İran sahasındaki dil bilgisi yazımının Türkçe eğitiminin fiilen yasaklandığı bir ortamda kültürel varlığı koruma ve millî kimliği sürdürme çabasının da bir parçası olduğunu ortaya koymaktadır. Yapılan tetkik ve analizlerle de incelenmeye esas alınan eserlerin olumlu ve olumsuz yönleri, benzerlik ve farklılıkları, amaç, görev ve katkıları belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: İran, Güney Azerbaycan, gramer kitapları, Azerbaycan Türkçesi, dil bilgisi.

---

[1] Bu makale ilk olarak Çukurova Üniversitesi *Türkoloji Araştırmaları* Dergisi'nin Cilt 11, Sayı 1, Haziran 2026 tarihli sayısında (ss. 247–265) yayımlanmıştır. Elinizdeki metin, söz konusu makalenin genişletilmiş halinin Farsça çevirisidir.

[2] Dr. Öğretim Üyesi. Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebyatları Bölümü. **E-posta:** mrheyet@gmail.com, **ORCİD:** https://orcid.org/0000-0003-3336-6597

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 43(1), ss. 49-77
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

A STUDY ON CONTEMPORARY TURKISH GRAMMAR BOOKS IN IRAN [1]

• **Mehmet Riza HEYET** [2]

Abstract: This study examines, within a chronological framework, the important grammar books on Azerbaijani Turkish written in Iran over the last century; and evaluates these works in terms of content, methodology, terminology, alphabet choices, and linguistic nomenclature. The study presents a broad corpus ranging from the earliest grammar books published secretly or under restricted conditions during the Pahlavi period to the more systematic and scholarly approaches of figures such as Farzaneh and Zehtabi, as well as from pedagogically oriented textbooks to attempts at applying mathematical methods to grammar. In this process, key issues such as the confusion surrounding language naming, differences among writing systems, and the influence of a North Azerbaijan-centered standard language model have been identified and analyzed.

The article further demonstrates that grammar writing in the Iranian context has not merely been an academic endeavor, but also a component of efforts to preserve cultural existence and sustain national identity in an environment where Turkish-language education has been effectively prohibited. While some of the examined works display methodological rigor and originality, others reveal shortcomings such as the absence of proper references, terminological inconsistencies, and debatable orthographic preferences, all of which invite critical evaluation.

Keywords: Iran, South Azerbaijan, grammar books, Azerbaijani Turkish, grammar.

---

[1] This article was first published in the *Turcology Studies Journal* of Çukurova University, Volume 11, Issue 1 (June 2026), pp. 247–265. The present text is an expanded Persian translation of the article published in that journal.

[2] Assistant Professor, Department of Modern Turkish Dialects and Literatures, Ankara University., **Email:** mrheyet@gmail.com, **ORCID:** https://orcid.org/0000-0003-3336-6597

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 43(1), ss. 49-77
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

پژوهشی درباره کتاب‌های دستور زبان ترکی معاصر در ایران[۱]

• دکتر محمدرضا هیئت[۲]

چکیده:

موضوع این پژوهش، بررسی کتاب‌های مهم دستور زبان ترکی آذربایجانی است که طی یکصد سال اخیر در ایران تألیف شده‌اند. این آثار در چارچوبی تاریخی و به ترتیب زمانی معرفی و از منظر محتوا، روش، اصطلاح‌شناسی، انتخاب الفبا و نام‌گذاری زبان مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند. در این مطالعه، سیر تحول دستورنویسی از نخستین کتاب‌های دستور زبان که در دوره پهلوی، با وجود ممنوعیت‌ها و محدودیت‌های رسمی، به‌صورت مخفیانه یا با امکاناتی بسیار محدود منتشر شدند، تا آثار نظام‌مند و علمی پژوهشگرانی چون محمدعلی فرزانه و محمدتقی زهتابی، همچنین از کتاب‌های آموزشی با اهداف تربیتی تا آثاری که در آن‌ها از روش‌های ریاضی برای تحلیل دستور زبان بهره گرفته شده است، مورد بررسی قرار گرفته و تصویری جامع از ادبیات موجود ارائه شده است. افزون بر این، به مسائل بنیادینی همچون آشفتگی در نام‌گذاری زبان، تفاوت نظام‌های نگارشی و تأثیر الگوی زبان معیار مبتنی بر ترکی آذربایجان شمالی نیز پرداخته شده است.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که دستورنویسی زبان ترکی آذربایجانی در ایران، در شرایطی که آموزش رسمی این زبان عملاً ممنوع بوده است، تنها یک فعالیت علمی نبوده، بلکه بخشی از تلاش برای حفظ زبان، صیانت از هویت ملی و استمرار حیات فرهنگی نیز به شمار می‌رفته است. همچنین، با بررسی و تحلیل آثار مورد مطالعه، نقاط قوت و ضعف، وجوه اشتراک و افتراق، اهداف، کارکردها و سهم هر یک از این آثار در توسعه مطالعات دستور زبان ترکی آذربایجانی ارزیابی شده است.

کلیدواژه: ایران، آذربایجان جنوبی، کتاب‌های دستور زبان، ترکی آذربایجانی، دستور زبان.

---

[۱] این مقاله نخستین بار در جلد ۱۱، شماره ۱ (ژوئن ۲۰۲۶) مجله *پژوهش‌های ترک‌شناسی* دانشگاه چوقور اووا، در صفحات ۲۴۷ تا ۲۶۵ منتشر شده است. متن پیش‌رو ترجمه فارسیِ گسترش‌یافته مقاله منتشرشده در همان مجله است.

[۲] استادیار، گروه لهجه‌ها و ادبیات‌های ترکی معاصر، دانشگاه آنکارا. **ایمیل:** mrheyet@gmail.com **اورسید:** https://orcid.org/0000-0003-3336-6597

VARLIQ وارلیق

Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2026: 43(1), ss. 49-77
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

پژوهشی درباره کتاب‌های دستور زبان ترکی معاصر در ایران

● **دکتر محمدرضا هیئت**

مقدمه

در گستره جغرافیایی ایران که در طول تاریخ آثار فراوانی درباره زبان ترکی، کتاب‌های دستور زبان، فرهنگ‌های تک‌زبانه و چندزبانه، ترجمه‌ها و متون اصیل پدید آمده است، امروزه شرایط به‌گونه‌ای است که انتشار آثار ترکی گاه به‌طور کامل ممنوع می‌شود، گاه با محدودیت‌های گسترده روبه‌رو است، گاه نویسندگان برای دریافت مجوز انتشار ناگزیرند مدت‌های طولانی در انتظار بمانند و در بسیاری از موارد نیز این آثار تنها پس از اعمال سانسور امکان انتشار می‌یابند. ازاین‌رو، هر اثر ترکی که در چنین فضایی منتشر شده و به دست مخاطبان می‌رسد، روایت و سرگذشت ویژه خود را دارد.

چنان‌که در مقدمه بیشتر کتاب‌های مورد بررسی این پژوهش نیز مورد تأکید قرار گرفته است، نقطه آغاز این روایت‌ها بیش از آن‌که تولید یک اثر علمی به معنای دقیق کلمه باشد، تلاشی برای پر کردن بخشی از خلأ موجود، جبران کمبود منابع آموزشی ناشی از محرومیت از آموزش زبان ترکی و نیز پاسداری از هویت ملی، در چارچوب امکانات و شرایط موجود، بوده است. از همین رو، در بسیاری از پژوهش‌های انجام‌شده درباره زبان ترکی (ترکی آذربایجانی) در ایران و نیز در میان پدیدآورندگان این آثار، معمولاً تخصص دانشگاهی به مفهوم متعارف آن مورد انتظار نبوده و در نتیجه، نمی‌توان از همه این آثار انتظار برخورداری از معیارهای رایج دانشگاهی را داشت. با این حال، این وضعیت به هیچ‌وجه از ارزش علمی یا تأثیر اجتماعی این آثار نمی‌کاهد؛ بلکه برعکس، بر ارزش و اهمیت آن‌ها می‌افزاید، زیرا این آثار حاصل تلاش‌های ایثارگرانه نویسندگانی است که با وجود همه محدودیت‌ها و دشواری‌ها، موفق به تألیف و انتشار آن‌ها شده‌اند.

با وجود آن‌که آموزش زبان ترکی بر اساس اصل پانزدهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران حقی قانونی به شمار می‌رود، در عمل با محدودیت‌های جدی مواجه است. ازاین‌رو، کتاب‌های دستور زبان ترکی که در ایران تألیف شده‌اند، افزون بر آن‌که منابع آموزشی دستور زبان محسوب می‌شوند، در بسیاری از موارد کارکرد کتاب‌های کمک‌آموزشی را نیز دارند و به همین دلیل معمولاً با تمرین‌ها، نمونه‌ها و تکالیف آموزشی برای خوانندگان ــ یا به تعبیر دیگر، داوطلبان زبان‌آموزانی ــ همراه هستند. هرچند بیشتر این آثار با در نظر گرفتن میزان آشنایی مخاطبان با دستور زبان ترکی برای زبان‌آموزان در سطح متوسط تدوین شده‌اند، برخی از آن‌ها آموزش را از سطح ابتدایی آغاز کرده‌اند. از آنجا که این سطح آموزشی اهمیت ویژه‌ای یافته است، در کنار کتاب‌های دستور زبان، شمار قابل توجهی از آثار کاربردی، از جمله راهنماهای خودآموز زبان ترکی نیز منتشر شده است.

با بررسی پیشینه نویسندگان کتاب‌های دستور زبان زبان ترکی که موضوع این پژوهش را تشکیل می‌دهند، روشن می‌شود که جز شمار اندکی از آنان، هیچ‌یک دارای تخصص اصلی در حوزه زبان نبوده و حرفه اصلی آنان نیز زبان‌شناسی یا ترکی‌شناسی نیست. بیشتر این نویسندگان، در کنار فعالیت‌های حرفه‌ای خود، گرامر زبان مادری‌شان، یعنی زبان ترکی را از منابع گوناگونی که در اختیار داشته یا به آن‌ها دسترسی یافته‌اند، فرا گرفته و با انجام پژوهش‌ها و مطالعات مستمر، آثاری ارزشمند در این زمینه پدید آورده‌اند.

بخش عمده‌ای از کتاب‌های دستور زبان ترکی به زبان ترکی تألیف شده‌اند؛ با این حال، شماری از آن‌ها به زبان فارسی نگاشته شده‌اند تا مخاطبانی که تحصیلات خود را به زبان فارسی گذرانده و در خواندن متون ترکی با دشواری روبه‌رو هستند، بتوانند این زبان را آسان‌تر فراگیرند. همچنین، در برخی از کتاب‌های تألیف‌شده به زبان ترکی، هر جا که لازم دانسته شده، توضیحاتی به زبان فارسی ارائه شده یا در پایان کتاب فرهنگ‌های ترکی ـ فارسی برای استفاده خوانندگان افزوده شده است.

در حالی که در متون تاریخیِ نگاشته‌شده در حوزه‌های ایران و آذربایجان، در نام‌گذاری زبان هیچ‌گونه ابهام یا اختلافی مشاهده نمی‌شود، پس از سال ۱۹۲۵ مسئله نام‌گذاری زبان در کتاب‌های دستور زبان ترکی به یکی از مهم‌ترین چالش‌ها تبدیل شده و آشفتگی قابل توجهی را پدید آورده است. برخی از پژوهشگران، همانند مردم، عناوینی چون «ترکی»، «زبان ترکی» و «تورکجه» را برای آثار خود برگزیده‌اند، در حالی که گروهی دیگر اصطلاحاتی مانند «آذری» و «زبان آذربایجانی» را به کار برده‌اند. این آشفتگی در نام‌گذاری گاه تا آنجا پیش رفته است که برخی نویسندگان در بخش‌های مختلف یک اثر، بدون هیچ تمایزی از تعابیری همچون «زبان

ترکی»، «زبان آذربایجانی» و «زبان آذری/آذری» استفاده کرده‌اند و این تفاوت‌ها را چندان مهم ندانسته‌اند. در مقابل، برخی دیگر برای پرهیز از این اختلافات، اصطلاحات کلی و انتزاعی‌تری مانند «زبان مادری» و «زبان میهن» را ترجیح داده‌اند.

یکی دیگر از ویژگی‌های این آثار، تأثیر آشکار کتاب‌های دستور زبان منتشرشده در ترکیه و جمهوری آذربایجان بر آن‌هاست. همان‌گونه که می‌دانیم، در فرایند شکل‌گیری گونه معیار زبان ترکی آذربایجانی، سرزمین آذربایجان به دو بخش تقسیم شده بود و در بخش جنوبی، پس از به قدرت رسیدن سلسله پهلوی، آموزش و کاربرد زبان ترکی با محدودیت‌ها و ممنوعیت‌های گسترده مواجه شد. ازاین‌رو، زبان معیار کنونی ترکی آذربایجانی عمدتاً بر پایه داده‌های زبانی جمهوری آذربایجان شکل گرفته است. به همین دلیل، کتاب‌های دستور زبانی که در آذربایجان جنوبی تدوین شده‌اند نیز تا حد زیادی از همان الگوها و ویژگی‌ها پیروی کرده‌اند و در نتیجه، در این آثار تنها به‌ندرت به ویژگی‌ها و عناصر بومی و محلی آذربایجان جنوبی پرداخته شده است.

از این منظر، کتاب‌های دستور زبان تألیف‌شده توسط پروفسور دکتر محمدتقی زهتابی و نیز مجموعه مقالات پروفسور دکتر حمید نطقی نسبت به سایر آثار از اصالت بیشتری برخوردارند؛ زیرا افزون بر آنکه رویکردی مستقل‌تر دارند، داده‌ها و شواهد غنی‌تری درباره گونه ترکیِ رایج در آذربایجان جنوبی ارائه می‌کنند.

در این پژوهش، کتاب‌های دستور زبان تألیف‌شده درباره زبان ترکی در ایران طی یک سده اخیر معرفی و به‌اختصار ارزیابی شده‌اند. همچنین، در معرفی و بررسی این آثار، ترتیب گاه‌شناختی یا کرونولوژیک مبنای تنظیم مطالب قرار گرفته است.

مهم‌ترین کتاب‌های تألیف‌شده در زمینه دستور زبان ترکی

۱- جاد، س. م. (بی‌تا). *آذربایجان دیلینه مخصوص صرف و نحو / صرف و نحو ویژه زبان آذربایجان*. بی‌جا، ۱۰۳ ص.

اگر کتاب‌های درسی مانند «وطن دیلی» که در سده نوزدهم توسط میرزا حسن رشدیه تألیف شد و نیز مجموعه کتاب‌های «آنا دیلی» که در دوره حکومت ملی آذربایجان (۱۹۴۶-۱۹۴۵) تدوین گردید، از این بحث مستثنا شوند، یکی از نخستین کتاب‌های دستور زبان نوشته‌شده به زبان ترکی درباره ترکی آذربایجانی در ایران، اثر س. م. جاد با عنوان *صرف و نحو ویژه زبان آذربایجان (آذربایجان دیلینه مخصوص صرف و نحو)* است.

در این اثر، نه تاریخ انتشار و نه محل انتشار ذکر نشده است. این ویژگی، از خصوصیات مشترک بسیاری از آثار ترکی است که در دوره حکومت پهلوی به‌صورت مخفیانه و بدون درج مشخصات نشر به چاپ می‌رسیدند. با توجه به مطالب مطرح‌شده در بخش مقدمه کتاب، می‌توان احتمال داد که این اثر در فاصله سال‌های ۱۹۵۰ تا ۱۹۶۰ منتشر شده باشد.

نویسنده در مقدمه فارسی کتاب تصریح می‌کند که گستره جغرافیایی آذربایجان از همدان تا دربند امتداد دارد و این سرزمین در سال ۱۸۲۸ به دو بخش شمالی و جنوبی تقسیم شده است. وی همچنین تأکید می‌کند که آذربایجان دارای زبان، موسیقی، فولکلور و سنت‌های فرهنگی ویژه خود است. افزون بر این، نویسنده با اشاره به سیاست‌های پالایش زبانی که در دوره رضاشاه در ایران و مصطفی کمال آتاترک در ترکیه دنبال می‌شد، بر این نکته تأکید می‌کند که هیچ زبانی نباید در معرض سلطه و نفوذ زبان‌های دیگر قرار گیرد (جاد، صص. (۵-۲).

چنان‌که از بخش «منابع کتاب» که به زبان ترکی نگاشته شده، برمی‌آید، نویسنده در تدوین این اثر از منابع متعددی بهره برده است؛ از جمله «دستور زبان ترکی آذربایجانی» اثر میرزا کاظم‌بیگ (۱۸۴۸)، «دستور زبان ترکی آذربایجانی» تألیف لازاروف و بوگدانوف (۱۸۵۷)، «مختصر صرف و نحو زبان ترکی آذربایجانی» نوشته نریمان نریمانوف (۱۸۹۹)، «تسهیل‌القواعد» اثر یوسف طالب‌زاده (۱۹۰۲)، کتاب «مطالعات آذربایجانی (همراه با معرفی ویژگی‌های ترکی جنوبی)[1] تألیف خاورشناس آلمانی کارل فوی (۱۹۰۳)، آثار دستور زبان چوبان‌زاده، جعفرزاده و آقازاده، کتاب «دستور زبان فارسی» نوشته عبدالعظیم‌خان و غلامحسین کاشف، «مختصر صرف ترکی» اثر احمد راسم و نیز «محاکمه‌اللغتین» اثر علی‌شیر نوایی استفاده کرده است (جاد، صص. ح، و، ز).

این کتاب از ده فصل تشکیل شده است. در فصل نخست (۱۰-۱)، الفبا و ویژگی‌های آن (بر پایه خط عربی)، هماهنگی واکه‌ها، دگرگونی‌های آوایی، ریشه‌ها و پسوندها بررسی شده است. فصل دوم (۱۵-۱۱) به قواعد املایی، شیوه نگارش واژه‌های عربی در زبان ترکی و نیز املای دیگر واژه‌های بیگانه اختصاص دارد. در فصل سوم (۲۸-۱۶)، اسم، اسم‌های مرکب، حالت‌های اسم و صفت‌ها مورد بحث قرار گرفته‌اند. فصل چهارم (۳۳-۲۹) به ضمایر شخصی و اشاره، فصل پنجم (۳۶-۳۴) به اعداد، و فصل ششم (۵۵-۳۷) به مصدر، انواع فعل، صیغه‌های وجوب و استفهام، صرف افعال و حروف ربط اختصاص یافته است. در فصل هفتم (۶۴-۵۶)،

[1] Azerbajganische Studien [mit einer Charakteristik des Südtürkischen]

حروف اضافه، قیدها و اسم‌های نامعین بررسی شده‌اند. فصل هشتم (۷۳-۶۵) به حروف اضافه، شیوه نگارش حروف ربط، حروف ندا و مباحث مربوط به جمله اختصاص یافته است. در فصل نهم (۸۶-۷۴)، مباحثی همچون سبک در ادبیات آذربایجان، نمونه‌هایی از نظم و نثر، نامه‌های تبریک و تسلیت، قالب‌های شعری، قافیه، ردیف، غزل، عروض، گونه‌های شعر و نمونه‌هایی از ادبیات عامه مطرح شده است. سرانجام، فصل دهم (۹۹-۸۷) به نشانه‌های نگارشی اختصاص دارد.

از نظر اصطلاحات دستوری به‌کاررفته، مشاهده می‌شود که نویسنده گاه از اصطلاحات سنتی دستور زبان عربی که در آن دوره رایج بوده‌اند، گاه از اصطلاحاتی که امروزه نیز در دستور زبان ترکی به کار می‌روند و گاه از اصطلاحات ابداعی و ویژه خود استفاده کرده است. از جمله اصطلاحات عربیِ به‌کاررفته می‌توان به مجرّد (حالت فاعلی *ابی‌نشان*)، *مفعولٌ‌به* (حالت جهتی)، *مفعولٌ‌إلیه* (حالت مفعولی)، *مفعولٌ‌فیه* (حالت مکانی) و *مفعولٌ‌منه* (حالت انفصالی) که در بخش مربوط به حالت‌های اسم آمده‌اند، اشاره کرد. در میان اصطلاحاتی که امروزه نیز در دستور زبان ترکی رایج‌اند، می‌توان به *اسم، صفت، ساده، مرکب* و *عوضلیک* (ضمیر) اشاره نمود. همچنین، از اصطلاحات ابداعی نویسنده می‌توان *دامار* (ریشه)، *شریکلی فعل* (فعل اشتراکی)، *دایانماق اشاره‌لری* (نشانه‌های سجاوندی، مانند نقطه و ویرگول) و *دوزمه دامار* (ریشه مشتق/ریشه ساخته‌شده) را نام برد که از ویژگی‌های قابل توجه این اثر به شمار می‌آیند.

۲/الف ـ فرزانه، محمدعلی (۱۹۶۵ و ۱۹۷۸). *مبانی دستور زبان آذربایجانی: اصوات ـ کلمات* (جلد اول). تهران: چاپخانه کاویان، ۱۵۰ ص.

۲/ب ـ فرزانه، محمدعلی (۱۹۹۲). *مبانی دستور زبان آذربایجانی: ترکیبات ـ جملات* (جلد دوم). تهران: چاپخانه کیهان، ۱۴۷ ص.

جلد نخست این اثر نخستین بار در سال ۱۹۶۵ در دوره‌ای که انتشار آثار به زبان ترکی در ایران ممنوع بود، به‌صورت مخفیانه منتشر شد و سپس در سال ۱۹۷۸، هم‌زمان با وقوع انقلاب در ایران، برای دومین بار به چاپ رسید.

این اثر که به زبان فارسی نگاشته شده، در میان کتاب‌های گرامر زبان ترکی، یکی از منسجم‌ترین، جامع‌ترین و در عین حال معتبرترین آثاری به شمار می‌رود که بر پایه روش‌های علمی تدوین شده‌اند. پروفسور دکتر گرهارد دورفر، ترک‌شناس برجسته آلمانی، تصریح می‌کند که از پایان جنگ جهانی دوم تا سال ۱۹۶۹ حدود بیست اثر درباره زبان ترکی آذربایجانی در ایران منتشر شده است؛ با این حال، در میان این آثار، ارزشمندترین و باکیفیت‌ترین اثر را کتاب

محمدعلی فرزانه می‌داند. دورفر همچنین خاطرنشان می‌کند که مؤلف در تدوین این کتاب، از اثر محرم ارگین با عنوان *عثمانلیجا درسلری ۱: تورک دیل بیلگیسی* (استانبول، ۱۹۵۸، چاپ دوم، ۱۹۶۲) الگو گرفته است. (دورفر، ۱۹۶۹، صص. ۲-۱)

جلد نخست این اثر از بخش‌های "پیشگفتار" (صص. ۹-۸)، "کلیات" (صص. ۲۴-۹)، "آواشناسی" (صص. ۵۹-۲۵) و "صرف" (صص. ۱۵۰-۶۰) تشکیل شده است.

در بخش "کلیات" که جنبه مقدمه دارد، موضوعاتی همچون اطلاعات کلی درباره ترکی آذربایجانی، کارکرد زبان به‌عنوان یک پدیده اجتماعی، تمایز میان زبان گفتاری و زبان نوشتاری، کاربرد واژه‌های بیگانه در زبان، ساختار پیوندی (التصاقی) زبان ترکی، هماهنگی بزرگ و کوچک واکه‌ها، واکه‌های کوتاه، نبود جنس دستوری، تنوع و قاعده‌مندی نظام فعلی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

در بخش "آواشناسی"، الفبا و قواعد نگارش (بر پایه خط عربی)، واکه‌ها، همخوان‌ها و انواع آن‌ها، ویژگی‌های آواهای زبان ترکی و نیز دگرگونی‌های آوایی بررسی شده‌اند.

در بخش "صرف" که تحت عنوان "واژه‌ها" تنظیم شده، موضوعاتی مانند تعریف واژه، هجا و انواع آن، تکیه، ریشه و وندها، ترتیب وندها، انواع واژه، اسم، صفت، قید، ضمیر، فعل و انواع آن، ساخت‌های منفی، صیغه‌های زمانی، وندهای اشتقاقی و تصریفی، حروف اضافه و ادات و نیز حروف ندا مورد بحث قرار گرفته‌اند.

از آنجا که این کتاب فاقد بخش کتاب‌نامه است، مشخص نیست نویسنده در تدوین آن از چه منابعی بهره گرفته است. هرچند این وضعیت از منظر اصول علمی و اخلاق پژوهش کاستی محسوب می‌شود، اما نویسنده در بخش "پیشگفتار" (صص. ۸-۷) تصریح می‌کند که برای نگارش اثر از منابع گوناگونی که به موضوع مربوط بوده یا می‌توانسته‌اند در تبیین آن مؤثر باشند، استفاده کرده است. وی همچنین اشاره می‌کند که افزون بر پژوهش‌های علمی و کتاب‌های درسی مقدماتی، از زبان زنده و رایج جامعه نیز بهره برده است.

برای نمونه، دیدگاه نویسنده درباره واکه آغازین /ı/ مؤید همین رویکرد است. وی در توضیح ویژگی‌های این واکه، علت به‌کار نرفتن آن در آغاز واژه را "کوتاه‌تر بودن آن نسبت به سایر واکه‌ها" می‌داند. به اعتقاد او، این واکه در آغاز واژه توانایی تشکیل هجایی مستقل را ندارد و ازاین‌رو جای خود را به نزدیک‌ترین واکه، یعنی /i/، می‌دهد (صص. ۴۷-۴۶). در حالی که در کتاب‌های دستور زبان منتشرشده در جمهوری آذربایجان، علت نوشته نشدن واکه /ı/ در آغاز واژه، نبودِ حرف بزرگ / Ы / در الفبای سیریلیک دانسته شده است؛ رویه‌ای که پس از گذار به

الفبای لاتین نیز ادامه یافت. این در حالی است که در آذربایجان جنوبی، واکه /1/ در آغاز واژه نیز به کار می‌رود.

جلد دوم این اثر نخستین بار در سال ۱۹۹۲ منتشر شد و به مباحث **ترکیب‌ها** و **نحو** اختصاص دارد.

در این جلد که فاقد پیشگفتار و مقدمه است، موضوعاتی همچون واژه‌های مرکب، ترکیب‌ها، ترکیب‌های اضافی و وصفی، افعال کمکی، ساختار جمله، اجزای اصلی و فرعی جمله و انواع جمله مورد بررسی قرار گرفته‌اند. (صص. ۸-۵)

این کتاب که به زبان فارسی تألیف شده و مشتمل بر ۱۴۷ صفحه است، از مهم‌ترین و معتبرترین پژوهش‌های منتشرشده در ایران در زمینه نحوِ ترکی آذربایجانی به شمار می‌رود.

۳- زهتابی، محمدتقی (بی‌تا). *ایران تورکجه‌سی‌نین صرفی / صرف زبان ترکی ایران* .انتشارات ارمغان، تهران، ۱۹۴ ص.

عنوان این اثر بر روی جلد بیرونی، در برچسبی که بعداً بر روی آن چسبانده شده، «ایران تورکجه‌سی‌نین صرفی» (صرف زبان ترکی ایران) آمده است؛ اما در صفحه عنوان، نام کتاب معاصر آذربایجان دیلی‌نین صرف و نحوی» (صرف و نحو زبان معاصر آذربایجانی) ذکر شده است. نام مؤلف نیز به‌صورت اختصاری «د. م. ت. ز» درج گردیده است. همان‌گونه که از عنوان کتاب نیز برمی‌آید، در نسخه‌ای که در اختیار داریم، بخشی درباره **ن** وجود ندارد.

نویسنده کتاب خود را با این تقدیم‌نامه آغاز می‌کند:

> *"این اثر به روان جاودان استاد بزرگ، میرزا حسن رشدیه، که برای نخستین بار آموزش به زبان مادری را با روشی نوین در مدارس بنیان نهاد و نخستین کتاب درسی زبان ما با عنوان* **وطن دیلی** *را در تاریخ ملت ما تألیف کرد، تقدیم می‌شود.»* (متن اصلی به زبان ترکی است.)

پس از این تقدیم‌نامه، چند بند از مقاله «زبان مادری ما» نوشته مرحوم جعفر پیشه‌وری که در تاریخ ۵ سپتامبر ۱۹۴۵ در روزنامه *آذربایجان* منتشر شده، نقل گردیده است.

این اثر در سال‌های اقامت نویسنده در عراق تألیف شده و نخستین بار در سال ۱۹۷۶ در آلمان به چاپ رسیده است. (آرخایین، ۲۰۰۲، ص. ۱۳) بعدها نیز چاپ عکسی (فاکسیمیله) آن در تهران منتشر شد.

این کتاب از بخش‌های "آغاز سخن"، "پیشگفتار"، "مقدمه"، "چند سخن" و "دستور زبان" تشکیل شده است. نویسنده در بخش "مقدمه" به شرایط و زمینه‌های تألیف اثر، وضعیت زبانی ترک‌هایی که از حق آموزش به زبان مادری محروم بوده‌اند و نیز کاستی‌ها و نارسایی‌های آثار پیشینِ منتشرشده درباره دستور زبان ترکی در ایران می‌پردازد (صص. v-1). همچنین در "پیشگفتار" تصریح می‌کند که مخاطبان اصلی این کتاب، «روشنفکران ترک ایران» هستند (ص. c).

در بخش "آواشناسی" (فونتیک)، ساختار آوایی زبان ترکی، طبقه‌بندی واکه‌ها و همخوان‌ها، هجاها و نیز هماهنگی واکه‌ها بررسی شده است. در بخش "صرف (مورفولوژی) نیز مباحثی همچون ریشه‌ها، وندها، اسم، حالت‌های اسم، انواع اسم از نظر ساخت، صفت، اعداد، ضمایر، افعال، قیدها، حروف ندا، حروف ربط و حروف اضافه مورد بحث قرار گرفته‌اند.

این اثر، از جمله نخستین، جامع‌ترین و مهم‌ترین کتاب‌های گرامر ترکی آذربایجانی است که با رویکرد دستور زبان‌شناسی نوین به زبان ترکی در ایران و به زبان ترکی تألیف و منتشر شده است. این کتاب همچنان ارزش خود را به‌عنوان منبعی مرجع و قابل استناد در مطالعات گرامر ترکی آذربایجانی حفظ کرده است. دیگر آثار دستوری نویسنده که در سال‌های بعد تألیف شده‌اند، در بخش‌های بعدی این پژوهش به‌طور جداگانه معرفی و بررسی خواهند شد.

۴- باغچه‌بان پیرنظر، ثمینه (۱۹۸۱). *گلین تورکجه دانیشاق / بیایید ترکی صحبت کنیم*. تهران: چاپخانه سهامی، ۱۴۴ ص.

این اثر، اندکی پس از پیروزی انقلاب ایران و با هدف آموزش آسان زبان ترکی آذربایجانی منتشر شد و از نخستین کتاب‌هایی است که با چنین رویکردی در ایران به چاپ رسیده است. نویسنده، دختر جبار باغچه‌بان، بنیان‌گذار نخستین کودکستان، مهدکودک (باغچه کودکان) و نیز نخستین دبستان ویژه کودکان ناشنوا در ایران است. وی عمدتاً در حوزه ادبیات کودک و آموزش فعالیت داشته و چندین اثر در این زمینه تألیف کرده است.

این اثر از یک پیشگفتار و سی درس تشکیل شده است. نویسنده در پیشگفتار (صص. ۶-۵) زبان ترکی آذربایجانی را یکی از قاعده‌مندترین زبان‌های جهان معرفی کرده و ویژگی‌های بنیادین آن را در شش بند خلاصه می‌کند. به گفته وی، زبان ترکی زبانی پیوندی (التصاقی) است؛ ریشه واژه‌ها هنگام صرف و تصریف تغییر نمی‌کند؛ وندها بر اساس ترتیب معینی به ریشه افزوده می‌شوند؛ واژه‌ها تابع هماهنگی واکه‌ها هستند؛ در این زبان واکه‌های کشیده وجود ندارد

و حتی واکه‌های کشیده در واژه‌های دخیل نیز کوتاه می‌شوند؛ اسم دارای حالت‌های دستوری است و زبان ترکی از نظر نظام فعلی، از غنی‌ترین زبان‌های جهان به شمار می‌آید.

بیست‌وپنج درس نخست کتاب (صص. ۱۱۹-۱) از دو بخش "متون گفت‌وگو" و "دستور زبان" تشکیل شده‌اند. در پنج درس پایانی (صص. ۱۴۴-۱۲۰) نیز متونی درباره فرهنگ و ادبیات ترکی آذربایجان، همراه با مباحث دستوری، ارائه شده است. از مهم‌ترین منابع مورد استفاده در تدوین این کتاب می‌توان به *مبانی دستور زبان آذربایجانی* اثر محمدعلی فرزانه (۱۹۷۹)، *راهنمای خودآموز زبان‌های آذربایجانی و فارسی* اثر سلام‌الله جاوید (۱۹۶۴)، *می‌خواهم ترکی آذربایجانی بیاموزم* نوشته عباس اشراقی (۱۹۷۹)، کتاب‌های درسی *آنا دیلی* که در سال‌های ۱۹۴۶-۱۹۴۵ به‌عنوان کتاب درسی مورد استفاده قرار می‌گرفتند و بعدها به‌صورت چاپ عکسی توسط انتشارات فرزانه بازنشر شدند، و نیز شماره‌های مختلف مجله *وارلیق* اشاره کرد.

این کتاب عمدتاً بر پایه زبان گفتاری روزمره تنظیم شده است؛ ازاین‌رو، در مواردی ویژگی‌های گویشی، متفاوت از زبان معیار نوشتاری، در آن مشاهده می‌شود (برای نمونه: *گلدیز* به‌جای *گلدینیز* "آمدید" ص. ۸؛ *اوخودوز* به‌جای *اوخودونوز* "خواندید" ص. ۹؛ *کیمینن* به‌جای *کیمینله* "با چه کسی" ص. ۱۱). همچنین، در برخی نمونه‌ها رعایت نشدن کامل هماهنگی واکه‌ها و قواعد املایی (مانند *دییرلر* به‌جای *دئییللر* "نیستند" ص. ۱۴) و نیز به‌کارگیری برخی ساخت‌های غیرمعیار (مانند *منیم واریمدی* به‌جای *منده وار* "دارم" ص. ۱۹) جلب توجه می‌کند.

از دیگر ویژگی‌های ارزشمند این اثر، همراه بودن آن با سه نوار صوتی است که برای زبان‌آموزان امکان تمرین شنیداری و تلفظ صحیح را فراهم می‌ساخت و بدین ترتیب، فرایند یادگیری را تسهیل کرده و بر ارزش آموزشی و کارکرد تربیتی کتاب افزوده است.

۵- منظوری خامنه، عبدالکریم (۱۹۸۱). *تورکجه- فارسجا معمولی دانیشیقلار / گفت‌وگوهای روزمره ترکی–فارسی*. تهران: چاپخانه تیرنگ، ۱۶۸ ص.

نویسنده این اثر که در سال ۱۹۸۳ با تیراژ ۳۰۰۰ نسخه بار دیگر به چاپ رسید، از اعضای نخستین هیئت تحریریه مجله *وارلیق* بود و آثار متعددی در زمینه گفت‌وگوهای روزمره به زبان ترکی و ادبیات شفاهی تألیف کرده است.

بر اساس مطالب مندرج در "پیشگفتار"، این کتاب با هدف فراهم ساختن امکان یادگیری آسان زبان یکدیگر برای ترک‌ها و فارس‌ها و نیز آموزش معادل‌های دو زبان در قالب گفت‌وگوهای روزمره تدوین شده است. نویسنده تصریح می‌کند که این اثر را در سال ۱۹۷۵ به

پایان رسانده، اما به دلیل شرایط دشوار سیاسی و فرهنگی آن دوره، امکان انتشار آن فراهم نبوده است؛ زیرا در آن زمان انتشار آثار به زبان ترکی ممنوع بود (صص. ۴-۳).

در بخش فارسی کتاب با عنوان "دستور مختصر زبان ترکی آذری"، نمونه‌هایی از الفباهای عربی، سیریلیک و لاتین مورد استفاده برای نگارش زبان ترکی آذربایجانی ارائه شده است (صص. ۶-۵). سپس ویژگی‌های بنیادین زبان ترکی، از جمله هماهنگی واکه‌ها، ضمایر شخصی، پسوند مصدر، انواع فعل، صیغه‌های زمانی و اجزای جمله، به‌صورت نسبتاً مفصل شرح داده شده‌اند (صص. ۱۲-۶).

بخش اصلی این اثر را قسمت "گفت‌وگوهای روزمره" تشکیل می‌دهد که در آن موضوعات گوناگون به صورت دوستونه (متن ترکی در سمت راست و متن فارسی در سمت چپ) تنظیم شده‌اند. در این بخش، گفت‌وگوهایی درباره موضوعاتی همچون سلام و احوال‌پرسی، آشنایی، خانواده و روابط خویشاوندی، میهن، دریای خزر و دریاچه ارومیه، مکالمات تلفنی، مدرسه، کتابخانه، دانشگاه، فصل‌های سال، وضعیت آب‌وهوا، تعطیلات، سینما و تئاتر، باغ‌وحش و اعیاد و مناسبت‌ها ارائه شده است (صص. ۱۶۴-۱۳).

کتاب با درج شعر "آذربایجان" سروده شاعر نامدار آذربایجانی صمد وورغون و نیز ترجمه فارسی آن به پایان می‌رسد (صص. ۱۶۶-۱۶۴).

از نظر زبانی، در بخش‌هایی از این اثر ویژگی‌های گویشی نیز به چشم می‌خورد که نشان‌دهنده گرایش نویسنده به بازتاب زبان گفتاری رایج در کنار زبان معیار است.

۶- پیرهاشمی، تیمور (۱۹۸۹). *آذری دیلی‌نین قرامری / دستور زبان آذری* .تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز، ۲۲۹ ص.

این اثرِ تیمور پیرهاشمی، از اعضای هیئت تحریریه مؤسس مجله *وارلیق*، تنها یک سال پس از درگذشت نویسنده به چاپ رسید (ص. ح). کتاب به‌جای پیشگفتار، با یادداشتی کوتاه از پروفسور دکتر حمید نطقی آغاز می‌شود که در قالب نامه‌ای درباره ارزش و اهمیت این اثر نگاشته شده است (صص. ۲-۱).

نویسنده در بخش "سخن مؤلف" تصریح می‌کند که در تدوین این کتاب از منابع متعددی بهره برده است؛ از جمله مقالات دستور زبان دکتر حمید نطقی که در مجله *وارلیق* منتشر شده‌اند؛ کتاب *مبانی دستور زبان آذربایجانی* اثر محمدعلی فرزانه؛ *صرف زبان ترکی ایران* تألیف دکتر محمدتقی زهتابی؛ *ساخت فعل در زبان ترکی از دیدگاه زبان‌شناسی* نوشته دکتر نادر

وزین‌پور؛ *صرف عثمانی به ترتیب جدید* اثر دکتر نجیب عاصم؛ *صرف و نحو ویژه زبان آذربایجانی* تألیف دکتر س. م. جاد؛ *دستور زبان فارسی: روش نوین* اثر دکتر پرویز ناتل خانلری و نیز *دستور زبان فارسی* نوشته دکتر محمد خیام‌پور.

وی همچنین خاطرنشان می‌کند که پیش از انتشار کتاب، متن اثر را با بهره‌گیری از رهنمودها و پیشنهادهای علمی دکتر جواد هیئت و دکتر حمید نطقی بازنگری و تکمیل کرده است (صص. ۵-۳).

یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های این کتاب، نوآوری نویسنده در حوزه اصطلاحات دستور زبان است. بخشی از این اصطلاحات که در صفحات ۷ تا ۱۰ کتاب همراه با معادل‌های فارسی آن‌ها به‌صورت فهرست‌وار ارائه شده‌اند، امروزه نیز با همان معنا در ترکی ترکیه به کار می‌روند (مانند: *اؤن اک* (پیشوند)، *آیریق* (منفصل)، *ائیلم* (فعل)، *تاملچ* (متمم)، *چیقاق* (مخرج) و مانند آن). در مقابل، بخشی دیگر از این اصطلاحات ساخته و پرداخته خود نویسنده یا اصطلاحاتی هستند که وی با معنایی تازه به کار گرفته است. از جمله این اصطلاحات می‌توان به *آرال* (میانوند)، *آربا* (معادل)، *آردلاما* (پی‌درپی آمدن، توالی)، *اؤنل* (پیشنهاد)، *اونل* (واکه)، *ائتگی* (فعل)، *تؤره* (قاعده، دستور)، *دیل تؤره‌سی* (دستور زبان)، *سوسوق* (همخوان)، *سؤیلک* (جمله)، *قاییداجاق* (مرجع)، *یاشیق* (نامعین)، *یوواریق* (گرد) و *دگیشیجی* (عنصر تصریف‌پذیر) اشاره کرد.

در بخش نخست کتاب (صص. ۱۶۴-۱۱)، مباحثی همچون مقدمه، حروف منفصل و متصل، ریشه و وند، نشانه‌های سجاوندی، اسم، صفت، کنایه، عدد، فعل، قید و برخی قواعد املایی بررسی شده‌اند. بخش دوم (صص. ۲۲۹-۱۶۵) نیز به موضوعاتی از قبیل صرف، هماهنگی فعل و فاعل، حروف ندا، مالکیت (پسوندهای ملکی)، ترکیب‌های اضافی و وصفی و پاسخ تمرین‌ها اختصاص یافته است.

در جلد پشت کتاب، عنوان اثر با الفبای لاتین به صورت *Azeri Türk Dilinin Grameri* درج شده است.

۷- زهتابی، محمدتقی (۱۹۹۱). *زبان ادبی معاصر آذری: صرف و نحو* .تبریز: انتشارات ائلدار و آشنا، ۳۵۵ ص.

این اثر پروفسور دکتر محمدتقی زهتابی که سال‌ها در تبریز و دیگر شهرهای آذربایجان جنوبی، بدون هیچ‌گونه حمایت مالی و صرفاً با امکانات شخصی خود، در منازل به آموزش زبان ترکی می‌پرداخت و خدماتی بی‌بدیل در زمینه آموزش علمی زبان ترکی به شهروندان ارائه کرد، در

واقع نسخه تکمیل‌شده یادداشت‌هایی است که وی در سال ۱۹۸۹ برای کارکنان بخش برون‌مرزی رادیو تبریز و نیز افرادی که به‌صورت داوطلبانه در کلاس‌های خانگی او شرکت می‌کردند، تهیه کرده بود (ص. ۱۵).

این کتاب تا زمان انتشار خود، جامع‌ترین اثر تألیف‌شده به زبان ترکی در زمینه دستور زبان ترکی به شمار می‌رفت. شیوه بیان، اصالت متون و نمونه‌های ارائه‌شده و نیز گنجاندن ویژگی‌های زبانی خاص ترکی آذربایجان جنوبی، این اثر را به یکی از مهم‌ترین منابع دستور زبان در این حوزه تبدیل کرده است.

نویسنده در بخش "مقدمه"، اطلاعات نسبتاً مفصلی درباره روند شکل‌گیری و تدوین کتاب در اختیار خواننده قرار می‌دهد (صص. ۱۵-۸). فاصله دو ساله میان تاریخ درج‌شده در پایان این مقدمه (۱۹۸۹) و تاریخ انتشار کتاب، نشان می‌دهد که این اثر در شرایطی دشوار منتشر شده و فرایند اخذ مجوز انتشار آن مدت زمان قابل توجهی به طول انجامیده است.

در بخش نخست کتاب با عنوان "آواشناسی"، مباحثی همچون حروف و قواعد نگارش، همخوان‌های واک‌دار و بی‌واک، واکه‌های پیشین و پسین، واکه‌های گرد و غیرگرد، هماهنگی بزرگ و کوچک واکه‌ها، ساختار هجا، شیوه نگارش حرف پایانی واژه‌ها و تکیه بررسی شده‌اند (صص. ۴۴-۱۸).

در بخش دوم با عنوان "صرف"، موضوعاتی از قبیل انواع واژه، وندهای تصریفی و اشتقاقی، واژه‌های مرکب و شیوه نگارش آن‌ها، مفاهیم ریشه، بن و وند، انواع وندها، اسم، صفت، عدد، قید، فعل و انواع آن، صیغه‌های زمانی، صفت‌های فعلی، مصدرهای وصفی (فعل‌واره‌ها)، حروف ندا، حروف اضافه و حروف ربط به‌تفصیل مورد بررسی قرار گرفته‌اند (صص. ۳۵۵-۴۵).

در تدوین این اثر از ۹۲ منبع استفاده شده است. همچنین، در پایان هر مبحث، تمرین‌های متنوعی برای خوانندگان و زبان‌آموزان گنجانده شده تا فرایند یادگیری و تثبیت مباحث دستوری تسهیل و تقویت شود.

نویسنده، برخلاف برخی از دستورهای پیشین و نیز برخلاف قاعده رایج در جمهوری آذربایجان که بر اساس آن واکه آغازین /ı/ به صورت /i/ نوشته می‌شود، بر حفظ واج /ı/ در آغاز واژه تأکید کرده است (ص. ۱۶). افزون بر این، وی در کنار ضمیر انعکاسی *اؤز* که در زبان معیار ترکی آذربایجانی به کار می‌رود، ضمیر انعکاسی *بیله* را نیز ــ که هرچند در زبان معیار جایگاهی ندارد، اما در میان ترک‌های آذربایجان جنوبی و ترک‌های عراق کاربرد گسترده‌ای

دارد ــ در دستور زبان خود گنجانده و بدین ترتیب، بر غنای توصیف دستوری این زبان افزوده است (صص. ۱۷۹-۱۷۵).

از دیگر ویژگی‌های قابل توجه این کتاب، استفاده گسترده از نمونه‌ها و شواهد برگرفته از آثار شاعران و نویسندگان آذربایجان جنوبی است که به کتاب هویتی بومی و اصیل بخشیده است.

پروفسور دکتر جواد هیئت در معرفی این اثر که در مجله *وارلیق* منتشر کرده است، می‌نویسد که دیدگاه‌های خود درباره تاریخ شکل‌گیری زبان ترکی را نیز به مؤلف منتقل کرده است. وی به‌ویژه نظرات خود را درباره تاریخ‌گذاری الفبای ترکیِ رونیک (اورخون) با تفصیل بیان کرده و همچنین نظام متفاوتی از نشانه‌گذاری را که مؤلف در نگارش متون ترکی با خط عربی به کار گرفته است، به‌صورت مستدل مورد نقد و بررسی قرار داده است. (هیئت، ۱۹۹۲، صص. ۸۷-۸۴)

۸- زهتابی، محمدتقی (۱۹۹۲). *علم معانی یا واژه‌شناسی* .تبریز: انتشارات ائلدار، ۱۸۰ ص.

این اثر از یک پیشگفتار و پنج فصل تشکیل شده است. در فصل نخست (صص. ۳۵-۷)، مباحثی همچون گنجینه واژگانی زبان و واژه‌شناسی، واژه و ویژگی‌های آن، معنای واژه، چندمعنایی و هم‌آواها بررسی شده است. فصل دوم (صص. ۱۰۱-۳۶) به موضوعاتی مانند معناهای دستوری واژه، مجاز، استعاره، کنایه، مترادف، هم‌آوا، متضاد و نیز تابوهای زبانی اختصاص دارد. در فصل سوم (صص. ۱۲۵-۱۰۲)، چگونگی پیدایش واژه‌های جدید و شیوه‌های واژه‌سازی مورد بحث قرار گرفته است. فصل چهارم (صص. ۱۴۶-۱۲۶) به توانایی‌های زبان، مبانی صرف و نحو، گنجینه واژگانی گویش‌ها، ترجمه و واژه‌های دخیل می‌پردازد. سرانجام، در فصل پنجم (صص. ۱۷۹-۱۴۷)، موضوعاتی همچون پیدایش و گونه‌های اصطلاحات و تعبیرها و نیز ماهیت اصطلاحات علمی بررسی شده‌اند.

علی‌اکبر ترابی در پیشگفتار دوصفحه‌ای خود (صص. ۶-۵) تصریح می‌کند که این کتاب در واقع ادامه و مکمل اثر دیگر همین نویسنده با عنوان *زبان ادبی معاصر آذری* است و با وجود اختصار، توضیحات لازم و کافی را در اختیار خواننده قرار می‌دهد.

نویسنده، همانند آثار پیشین خود، در این کتاب نیز مباحث نظری را با نمونه‌هایی از اشعار شاعران ترک همراه ساخته است. افزون بر نمونه‌های شعر کلاسیک، بیشتر اشعاری که برگزیده است، مضامین اجتماعی و ملی دارند و این امر نشان می‌دهد که هدف وی تنها آموزش مباحث زبانی نبوده، بلکه در کنار آن کوشیده است آگاهی زبانی و هویت ملی را نیز در

خوانندگان تقویت کند. این رویکرد، بیانگر نگرشی آموزشی در جهت حفظ و تداوم حافظه تاریخی ترک‌های آذربایجان نیز هست. برای نمونه، نویسنده در توضیح مفهوم ستم و خودکامگی حکومت‌ها، به این بیت از نعمت‌الله منطقی استناد می‌کند:

شاه ظالیم عاقیبت ظولمون آشیردی حددن
بیلمه‌دی هر ایشده بیر حد و نساب اولسون گرک (ص. ۷۹)

آذربایجان دوپاره‌شده را نیز با استناد به ابیات خسرو میرزا به خواننده یادآوری می‌کند:

گر اختیاریم اولایدی من آیری دوشمزدیم
وطن الیمدن آلیب صبر و اختیاریمی دا (ص. ۷۹)

نویسنده از طریق این ابیات، به جدایی آذربایجان و پیامدهای آن اشاره می‌کند و بدین‌وسیله، پیوند مباحث زبانی را با حافظه تاریخی و هویت ملی ترک‌های آذربایجان تقویت می‌سازد.

اگرچه در فهرست مطالب این کتاب که به زبان فارسی تألیف شده است، فصل‌ها و بخش‌های مختلف مشخص شده‌اند، در متن اصلی کتاب هیچ‌گونه عنوان میان‌بخشی یا نشانه‌ای برای گذار میان فصل‌ها وجود ندارد؛ ازاین‌رو، مرزبندی میان بخش‌های مختلف تنها از طریق فهرست مطالب قابل تشخیص است.

۹- هادی، اسماعیل (۱۹۹۵). *ترکی هنر است*. تبریز: انتشارات احرار، ۲۹۱ ص.

این اثر با پیشگفتار، مقدمه، توضیحاتی کلی درباره زبان نوشتاری و زبان گفتاری و نیز مباحث پایه‌ای دستور زبان ترکی آغاز می‌شود و سپس در قالب چهار بخش اصلی ادامه می‌یابد. نویسنده در پیشگفتار این کتاب که به زبان فارسی نگاشته شده است، تصریح می‌کند که منبع اصلی وی کتاب *دستور زبان ترکی* اثر طاهر نجات بانگو اوغلو (*تورکجه‌نین قرامری، آنکارا، ۱۹۸۶*) بوده است. افزون بر این، از کتاب‌های *زبان ادبی معاصر آذری* اثر محمدتقی زهتابی (تبریز، ۱۹۹۱) و نیز *دستور زبان آذربایجانی* که به‌صورت مشترک توسط گروهی از پژوهشگران آذربایجانی تدوین شده (تبریز، ۱۹۹۱) نیز بهره گرفته است (صص. ۲-۱).

در بخش "مقدمه"، وجوه اشتراک و افتراق زبان نوشتاری و زبان گفتاری بررسی شده و به‌ویژه بر اهمیت زبان نوشتاری تأکید شده است (صص. ۹-۳). پرداختن به این موضوع در بیشتر کتاب‌های دستور زبان ترکیِ منتشرشده در ایران را می‌توان واکنشی به سیاست‌های حکومت ایران در جهت جلوگیری از شکل‌گیری زبان نوشتاری معیار ترکی دانست؛ ازاین‌رو،

نویسندگان این آثار کوشیده‌اند بر ضرورت و اهمیت وجود یک زبان نوشتاری مشترک تأکید کنند.

در بخش "آواشناسی"، اطلاعاتی کلی درباره شباهت‌ها و تفاوت‌های آوایی زبان‌های ترکی و فارسی، ویژگی‌های املایی و شیوه کاربرد خط عربی ارائه شده است. همچنین، مباحثی همچون واکه‌های پیشین و پسین، واکه‌های گرد و غیرگرد، واکه‌های باز و بسته، هماهنگی واکه‌ها، همخوان‌ها و انواع آن‌ها، هماهنگی همخوان‌ها، دگرگونی‌های آوایی، جابه‌جایی آواها، حذف آوا، تشدید همخوان‌ها و افزایش آوا به تفصیل بررسی شده‌اند (صص. ۴۵-۱۲).

بخش "واژه‌سازی و قواعد نگارش" که در واقع بخش واژه‌شناسی این اثر را تشکیل می‌دهد، بر این نکته تأکید دارد که به دلیل متوقف شدن فرایند واژه‌سازی به زبان ترکی در ایران، بسیاری از واژه‌های اصیل ترکی به‌تدریج جای خود را به واژه‌های بیگانه داده‌اند. نویسنده در این بخش، پیشنهادهایی درباره اصول و معیارهای واژه‌گزینی و واژه‌سازی ارائه می‌کند و همچنین به بررسی شیوه نگارش زبان ترکی با خط عربی، به‌ویژه مشکلات مربوط به نگارش واژه‌های دخیل و راهکارهای رفع این مشکلات می‌پردازد.

در پایان کتاب نیز نمونه‌هایی از متون عربی و فارسی در موضوعات مختلف، همراه با ترجمه ترکی آن‌ها، برای استفاده خوانندگان ارائه شده است.

۱۰- رفرف، ابراهیم (۱۹۹۸). *آنا دیل: آذربایجانجا درسلیک / زبان مادر: کتاب درسی آذربایجانی* تهران: انتشارات مرغ امین، ۳۰۰ ص.، چاپ دوم.

بر اساس مطالبی که نویسنده در بخش "پیشگفتار" آورده است، این کتاب به‌عنوان کتاب درسی برای دانش‌آموزان دوره راهنمایی تدوین شده است (ص. ۵). نخستین چاپ این اثر در سال ۱۹۹۶ منتشر شد و کتاب از پیشگفتار، بخشی درباره قواعد نگارش و چهل درس تشکیل شده است.

در بخش "چند سخن درباره شیوه نگارش زبان ما" که به قواعد املایی اختصاص دارد (صص. ۸-۶)، نویسنده پیشنهاد می‌کند که به جای استفاده از نشانه‌های ویژه (دیاکریتیک) که در الفبای عربیِ اصلاح‌شده برای نمایش دو گونه واکه /e, é/ در نظر گرفته شده‌اند، از حرکت‌های فتحه و کسره استفاده شود. همین شیوه نیز در سراسر کتاب به کار گرفته شده است.

هر درس با داستانی کوتاه یا متنی آموزشی آغاز می‌شود و سپس مباحث مربوط به دستور زبان ارائه می‌گردد. در این اثر، موضوعاتی همچون هماهنگی واکه‌ها، شیوه نگارش واکه‌ها، صیغه‌های زمانی، انواع فعل، انواع اسم، اعداد، پسوندهای حالت، صفت، حروف ربط، حروف اضافه، وجه شرطی و قیدها بررسی شده‌اند. همچنین، در پایان هر درس، تمرین‌ها و تکالیف کوتاهی گنجانده شده است تا مشارکت فعال زبان‌آموزان در فرایند یادگیری افزایش یابد.

با بررسی محتوا و زبان کتاب، به نظر می‌رسد عنوان اثر، برخلاف آنچه بر روی جلد آمده است (آنا دیل)، می‌بایست *آنا دیلی* باشد. افزون بر این، به‌کارگیری اصطلاح "آذربایجانجا" برای نام زبان، وجود برخی خطاهای ریشه‌شناختی، از جمله نگارش *آتدیم* به جای *آددیم*» ص. ۳)، و نیز احیای دوباره نظام حرکه‌گذاری که در قواعد نوین نگارش زبان ترکی کنار گذاشته شده است، از جمله نکاتی است که می‌توان آن‌ها را در شمار کاستی‌های این اثر برشمرد.

۱۱- رفرف، ابراهیم (۱۹۹۹). *تورک دیلی درس اوجاغی / کانون آموزش زبان ترکی* .تهران: انتشارات مرغ امین، ۳۵۰ ص.

این اثر که با هدف کتاب درسی تدوین شده است، از سی درس، یک آزمون ارزشیابی برای سنجش میزان یادگیری زبان‌آموزان از مطالب ارائه‌شده و نیز یک واژه‌نامه ترکی–فارسی تشکیل شده است. نویسنده، برخلاف اثر پیشین خود که در آن از عنوان "آذربایجانجا" برای نام زبان استفاده کرده بود، در این کتاب این عنوان را به "تورکجه" (زبان ترکی) تغییر داده است. همچنین، با وجود کاهش تعداد درس‌ها، محتوای کتاب از نظر آموزشی و علمی غنی‌تر و جامع‌تر شده است.

دکتر جواد هیئت در پیشگفتار کوتاهی که بر این کتاب نگاشته است، اشاره می‌کند که شیوه نگارش به‌کاررفته در کتاب، هرچند در برخی جزئیات با نظام املایی مورد استفاده در مجله *وارلیق* تفاوت دارد، اما در مجموع از همان اصول کلی پیروی می‌کند (ص. ۶).

نویسنده همانند کتاب پیشین خود، در این اثر نیز از همان روش آموزشی نظام‌مند بهره گرفته است. در کتاب، موضوعاتی همچون هماهنگی واکه‌ها، شیوه نگارش واکه‌ها، صیغه‌های زمانی، انواع فعل، انواع اسم، اعداد، پسوندهای حالت، صفت‌ها، حروف ربط، حروف اضافه، وجه شرطی و قیدها بررسی شده‌اند. هر درس با متنی آموزشی آغاز می‌شود؛ سپس پرسش‌هایی درباره متن، تمرین‌های آموزشی و در پایان توضیحات مربوط به مباحث دستور زبان ارائه می‌شود.

در بخش "آزمون سنجش مهارت" که بلافاصله پس از درس‌ها آمده است، آزمونی صدسؤالی با سه گزینه طراحی شده تا خوانندگان بتوانند آموخته‌های خود را مرور و تثبیت کنند. پرسش‌های این آزمون موضوعاتی همچون قواعد املایی، واژگان، واژه‌های هم‌معنا، وندها، افعال مرکب، واژه‌های متضاد و مباحث عمومی دستور زبان را در بر می‌گیرد. پاسخ‌نامه آزمون نیز در پایان همین بخش ارائه شده است (صص. ۳۱۷-۳۰۶).

در بخش "واژه‌نامه"، معادل‌های فارسی شماری از واژه‌های ترکیِ به‌کاررفته در کتاب، به ترتیب الفبایی تنظیم و در اختیار خوانندگان قرار گرفته است (صص. ۳۴۵-۳۱۸).

۱۲- سلیمی، حسینقلی (۲۰۰۰). *باشلانیش:آنا دیلینده ایلک درسلیک / سرآغاز: نخستین کتاب درسی به زبان مادری* .تبریز: چاپخانه رضایی، ۲۲۲ ص.

هرچند در مقدمه کتاب به‌صراحت به گروه سنی مخاطبان اشاره نشده است، اما از عنوان اثر و محتوای آن برمی‌آید که کتاب با در نظر گرفتن سطح آموزشی دانش‌آموزان پایه اول دبستان تدوین شده است. کتاب با بخشی تحت عنوان "راهنمای آموزشی برای معلمان" آغاز می‌شود (صص I-IX) و سپس با چهل و دو درس ادامه می‌یابد (صص. ۱۸۹-۱). پس از آن نیز بخش‌های "شعرها و داستان‌های کودکان" (صص. ۱۹۹-۱۹۰)، "پاسخ پرسش‌ها" (صص. ۲۱۲-۲۰۰) و "فرهنگ ترکی–ترکی" (صص. ۲۲۲-۲۱۳) آمده است.

متن کتاب به‌صورت سیاه و سفید چاپ شده است؛ بااین‌حال، وجود تصویرهای متناسب با دنیای کودکان در هر درس، قرار گرفتن متن‌ها بر روی خطوط دفتر مشق، استفاده از حروف درشت و نیز به‌کارگیری هم‌زمان نشانه‌های اعراب و علائم آوایی (دیاکریتیک)، یادآور نخستین کتاب‌های آموزش زبان ترکی در سده نوزدهم است و به اثر حال‌وهوایی نوستالژیک بخشیده است.

بخش آموزش الفبا با حرف /آ/ آغاز می‌شود و سپس با ترتیب /ت، او، ن، ش، ل، پ، ای، م/ و دیگر حروف ادامه می‌یابد. پس از معرفی هر حرف، واژه‌هایی که با همان حرف آغاز می‌شوند به‌عنوان نمونه ارائه شده‌اند و با پیشرفت درس‌ها، تعداد و طول این نمونه‌ها نیز افزایش می‌یابد. در درس‌های پایانی، مطالب آموزشی با داستان‌های بلندتر، اصطلاحات و ضرب‌المثل‌ها تکمیل شده‌اند.

نویسنده در بخش مقدمه تصریح می‌کند که در تدوین این اثر از کتاب *دستور تعلیم الفبا* (۱۹۳۵) اثر میرزا جبار عسکرزاده باغچه‌بان و نیز از کتاب *راهنمای تدریس فارسیِ سال اول دبستان* (۱۹۸۹) که با الهام از همان اثر تهیه شده است، بهره برده است (ص. (IX).

۱۳- راشدی، حسن (۲۰۰۴). *دیلیمیزین ساده قرامری / دستور ساده زبان ما*. تهران: انتشارات اندیشه نو، ۶۹ ص.

این اثر که به قلم حسن راشدی، از اعضای هیئت تحریریه مجله *وارلیق*، نگاشته شده است، از یک پیش‌گفتار، مقدمه و دو بخش تشکیل می‌شود. نویسنده کتاب را به هم‌زبانانی تقدیم کرده است که از آموزش زبان مادری خود در مدارس محروم مانده‌اند (ص. ۳). داستان تألیف کتاب که در پیش‌گفتار آمده، در واقع دلیل این تقدیم‌نامه را نیز روشن می‌سازد.

نویسنده بیان می‌کند که در سال ۱۹۹۷، هنگامی که در منطقه گوهردشتِ کرج زندگی می‌کرد، از طریق اعلامی که در مسجد محل قرائت شد، مطلع گردید که در طول تعطیلات تابستانی، دوره‌های آموزشی زبان‌های انگلیسی، آلمانی، عربی و ترکی (که در اطلاعیه با عنوان «آذری» از آن یاد شده بود) برگزار خواهد شد. وی در ابتدا این خبر را باور نکرده؛ اما پس از پیگیری دخترش مشخص شده که خبر صحت دارد و برگزاری کلاس زبان ترکی منوط به یافتن مدرس خواهد بود. بدین ترتیب، نویسنده به‌صورت داوطلبانه تدریس این دوره را عهده‌دار شده و بعدها تصمیم گرفته کتابی ساده و روان برای آموزش دستور زبان ترکی تألیف کند (صص. ۹-۷).

در مقدمه کتاب با عنوان "باشلانیش" (صص. ۲۹-۱۱)، موضوعاتی همچون طبقه‌بندی زبان‌های جهان از نظر ساختار، تاریخ زبان ترکی، الفباهای مورد استفاده ترک‌ها، الفبای ویژه ترک‌ها و تعداد حروف در زبان ترکی آذربایجانی بررسی شده است.

بخش نخست کتاب که به آواشناسی اختصاص دارد (صص. ۴۲-۲۹)، شامل مباحثی مانند واکه‌ها و همخوان‌ها، واکه‌های پسین و پیشین، واکه‌های گرد و گسترده، هماهنگی واکه‌ها، هجا، همخوان‌هایی که میان دو واکه دچار دگرگونی می‌شوند، واکه‌هایی که تنها در هجای نخست به‌کار می‌روند، انواع واژه از نظر ساختار، ریشه و پسوند، انواع پسوندها، پسوند مصدر، پسوند شرط، پسوند جمع، پسوند پرسشی و پسوندهای نفی است.

بخش دوم (صص. ۶۳-۴۳) به صرف و اجزای جمله اختصاص دارد. در این بخش، مقوله‌هایی مانند اسم، صفت، عدد، فعل، ضمیر، قید و صوت مورد بررسی قرار گرفته‌اند. همچنین حالت‌های اسم و زمان‌های فعل نیز نسبتاً به‌تفصیل توضیح داده شده‌اند.

در پایان کتاب، تصویری از بخش جنوبی سنگ‌نوشته کول‌تیگین (ص. ۶۴)، سپس شعر مشهور دکتر محمدتقی زهتابی با عنوان "سن اوسان، من ده بویام" (صص. ۶۷-۶۵) و در نهایت،

واژه‌نامه‌ای شامل معانی فارسی برخی از واژه‌های ترکیِ به‌کاررفته در کتاب، تحت عنوان "سؤزلوک" (صص. ۶۹-۶۸) آمده است.

همان‌گونه که از عنوان کتاب نیز برمی‌آید، هدف اصلی اثر، آموزش قواعد دستور زبان ترکی با زبانی ساده و قابل فهم است. مخاطبان اصلی این کتاب، ترک‌زبانانی هستند که از آموزش زبان مادری خود محروم بوده و در پی فراگیری آن با امکانات شخصی خویش‌اند. این اثر با الفبای عربیِ ویژه زبان ترکی نگاشته شده و در تیراژ ۲۰۰۰ نسخه به چاپ رسیده است.

۱۴- حق‌پرست قراملکی، حسین (۲۰۰۶). *تحلیل ترکی آذربایجانی به طریق ریاضی*. تهران: انتشارات اندیشه آریا، ۱۳۷ ص.

این اثر با این فرض بنیادین تدوین شده است که زبان ترکی، به‌عنوان یکی از قاعده‌مندترین زبان‌های جهان، قابلیت آن را دارد که با بهره‌گیری از مفاهیم و روش‌های ریاضی مورد تحلیل قرار گیرد. هدف اصلی نویسنده، صورت‌بندی قواعد دستور زبان ترکی آذربایجانی در چارچوب منطق و الگوهای ریاضی است.

نویسنده در پیشگفتار (صص. VI-VII) بیان می‌کند که شش سال بر روی این اثر کار کرده و با بهره‌گیری از روش آزمون و خطا موفق شده است میان زبان و ریاضیات رابطه‌ای نظام‌مند برقرار کند. به اعتقاد وی، بسیاری از ویژگی‌های دستوری زبان ترکی را می‌توان با استفاده از روش‌های تحلیلی و فرمول‌های ریاضی تبیین کرد.

کتاب از چهار فصل، به‌همراه پیوست‌ها و کتاب‌نامه تشکیل شده است.

فصل نخست با عنوان "زبان و الفبای ترکی آذربایجانی" (صص. ۲۹-۱)، به مباحثی همچون تعریف زبان، ویژگی‌های کلی زبان ترکی، الفبا، واکه‌ها و همخوان‌ها، هماهنگی واکه‌ها، گونه‌های آوایی (آللوفون‌ها)، دگرگونی‌های واکه‌ای، دگرگونی‌های همخوانی، تحلیل نظری این دگرگونی‌ها و ساختار هجا اختصاص دارد.

فصل دوم با عنوان "ساخت واژه‌ها" (صص. ۴۸-۳۰)، موضوعاتی از قبیل اعداد، الگوریتم‌ها، روش‌های تشخیص ترکی بودن یک واژه، دگرگونی‌های واکه‌ای و همخوانی و نیز تغییرات آوایی در زبان گفتار را بررسی می‌کند.

فصل سوم با عنوان "وندها (صص. ۸۹-۴۹)، به مباحثی مانند وندها، صیغه‌های زمانی (گذشته، حال، آینده، زمان گسترده، همچنین زمان‌های حکایتی و نقلی)، ساخت‌های منفی در افعال، شیوه پیوستن وندها به ریشه‌ها و انواع وندها می‌پردازد.

بخش چهارم با عنوان "کارکرد ریاضیات" (صص. ۱۳۳-۹۰)، به موضوعاتی همچون دسته‌بندی و ترتیب وندها، روش‌های گروه‌بندی، مقایسه ترتیب گروه‌های وندی و نیز نظام اختصارات اختصاص یافته است.

نویسنده که اقتصاددان است، در پیشگفتار کتاب تصریح می‌کند که در بررسی برخی از مباحث دستور زبان، از پژوهش‌های محمدعلی فرزانه و محمد صدیق نیز بهره گرفته است (ص. VII).

۱۵- نائبی، محمدصادق (۲۰۰۸). *آموزش گرامر زبان ترکی آذربایجانی در یک ترم*. زنجان: انتشارات پینار، ۸۰ ص.

این اثر که به زبان فارسی نگاشته شده است، از یک پیشگفتار، شانزده درس، بخش "پاسخ پرسش‌ها" و "منابع" تشکیل شده است.

نویسنده در پیشگفتار تأکید می‌کند که زبان ترکی از قاعده‌مندترین زبان‌های جهان به شمار می‌رود. وی همچنین یادآور می‌شود که افزون بر جمعیت گسترده ترک‌زبان ایران که خواهان فراگیری زبان مادری خود هستند، گروهی دیگر از شهروندان نیز به دلایل گوناگون، از جمله اشتغال، تحصیل یا ضرورت‌های زندگی اجتماعی، مایل به یادگیری زبان ترکی‌اند. ازاین‌رو، هدف اصلی کتاب را آموزش درست‌نویسی، درست‌خوانی و درست‌گویی به زبان ترکی معرفی می‌کند (ص. ۴).

در بخش اصلی کتاب که به دستور زبان اختصاص دارد، هر موضوع در قالب یک درس ارائه شده است. مباحث کتاب به‌ترتیب عبارت‌اند از:

درس اول: دستور زبان؛ آشنایی کلی با زبان‌ها، خانواده زبانی اورال ـ آلتایی و شاخه‌های آن، و رابطه میان زبان سومری و ترکی (صص. ۸-۵)؛ درس دوم: آواشناسی؛ الفبای ترکی با منشأ عربی مشتمل بر ۴۳ حرف، واکه‌ها و همخوان‌ها و طبقه‌بندی آن‌ها بر اساس ویژگی‌ها و محل تولید (صص. ۱۲-۹)؛ درس سوم: هماهنگی بزرگ و کوچک واکه‌ها (صص. ۱۷-۱۳)؛ درس چهارم: ریشه‌شناسی (صص. ۲۱-۱۸)؛ درس پنجم: وندها (صص. ۲۶-۲۲)؛ درس ششم: فعل و انواع آن (صص. ۳۶-۲۷)؛ درس هفتم: صیغه‌های زمانی (صص. ۴۷-۳۷)؛ درس هشتم: اسم و انواع آن (صص. ۵۱-۴۸)؛ درس نهم: صفت و قید (صص. ۵۶-۵۲)؛ درس دهم: ضمیر و حروف اضافه (صص. ۶۰-۵۷)؛ درس یازدهم: اعداد (صص. ۶۴-۶۱)؛ درس دوازدهم: دستور جمله (صص. ۶۸-۶۵)؛ درس سیزدهم: دگرگونی‌ها و فرایندهای آوایی (صص. ۷۲-۶۹)؛ درس چهاردهم: قواعد املایی و نمونه‌هایی از درست‌نویسی و درست‌گویی (صص. ۷۷-۷۳).

در پایان هر درس، مجموعه‌ای از پرسش‌ها و تمرین‌ها برای زبان‌آموزان طراحی شده است و بدین ترتیب، نویسنده از روش آموزشی تعاملی (Interactive) بهره گرفته است. پاسخ این پرسش‌ها نیز در پایان هر بخش ارائه شده است. در تدوین این اثر، از پنج منبع استفاده شده که همگی از آثار تألیف‌شده در آذربایجان جنوبی هستند.

از جمله کاستی‌ها و نقاط ضعف این اثر می‌توان به اختصاص بخشی از درس "ریشه‌شناسی" به تحلیل‌های ریشه‌شناختی اشاره کرد که نویسنده در برخی موارد با بهره‌گیری از روش‌های نادرست، به نتایجی غیرمستند یا نادرست رسیده است. همچنین، نبود ارجاع‌های درون‌متنی به منابع مورد استفاده، از دیگر ضعف‌های علمی این کتاب به شمار می‌آید.

۱۶- رحیمی، فرهاد (۲۰۲۳). آذربایجان تورکجه‌سی‌نین دیل بیلگیسی: سس بیلگیسی، بیچیم بیلگیسی، سؤز دیزیمی / *دستور زبان ترکی آذربایجانی: آواشناسی، صرف و نحو* .تبریز: انتشارات اختر، ۲۴۸ ص.

این کتاب از سه بخش اصلی، یعنی "آواشناسی" (صص. ۸۲-۱۱)، "صرف" (صص. ۱۷۳-۸۳) و "نحو" (صص. ۲۴۸-۱۷۵) تشکیل شده است. از مطالب مندرج در "پیشگفتار" (ص. ۱۰-۷) برمی‌آید که نویسنده در تدوین این اثر از منابع منتشرشده در ترکیه و جمهوری آذربایجان بهره گرفته است. با این حال، مشخصات کامل این منابع ارائه نشده و کتاب نیز فاقد بخش کتاب‌نامه است.

نویسنده بر این باور است که در برخی از کتاب‌های دستور زبان تألیف‌شده در هر دو کشور، کاستی‌ها و خطاهای فنی وجود دارد و در این اثر کوشیده است آن‌ها را اصلاح و بازنگری کند. وی همچنین تأکید می‌کند که در مطالعات دستور زبان، علاوه بر زبان ادبی تاریخی اوغوزی، باید ترکی ترکیه معاصر و نیز گونه‌های رایج ترکی آذربایجانی در آذربایجان شمالی و جنوبی نیز مورد توجه قرار گیرند (ص. ۸).

در بخش "آواشناسی"، افزون بر مباحث پایه مربوط به واکه‌ها **و** همخوان‌ها، توضیحاتی درباره شیوه نگارش و تلفظ این آواها در خط عربی و الفبای لاتین نیز ارائه شده است (صص. ۸۲-۱۱).

در بخش "صرف" (ساخت واژه)، موضوعاتی مانند وندهای تصریفی و اشتقاقی، انواع فعل، واژه‌های تقلیدی (آوا واژه‌ها)، ضمیر، صفت، قید، حروف اضافه و حروف ربط مورد بررسی قرار گرفته‌اند (صص. ۱۷۴-۸۳).

بخش "نحو" نیز به مباحثی همچون اجزای جمله، گروه‌های واژگانی، جمله‌های مرکب، ساخت‌های وابسته و مستقل و نیز جمله‌های مرکب با ساختارهای مختلط اختصاص یافته و برای هر یک نمونه‌های متعددی ارائه شده است (صص. ۲۴۸-۱۷۵).

این اثر، برخلاف بسیاری از کتاب‌های دستور زبان منتشرشده در ایران، از قالب‌ها و الگوهای رایج فاصله گرفته و با رویکردی متفاوت تدوین شده است؛ ازاین‌رو، می‌توان آن را اثری نوآورانه و دارای ویژگی‌های منحصربه‌فرد دانست. همچنین، نویسنده با بهره‌گیری از منابع دستور زبان ترکی ترکیه، بر غنای علمی کتاب افزوده است. با وجود این، در برخی زمینه‌ها تفاوت‌ها و دیدگاه‌هایی دیده می‌شود که جای تأمل دارند.

نویسنده که دوره دکتری ترک‌شناسی را در ترکیه گذرانده و پژوهش‌های ارزشمندی درباره متون تاریخی ترکی در حوزه ایران و آذربایجان انجام داده است، در این اثر که با الفبای عربیِ زبان ترکی نگاشته شده، از قواعد رایج و پذیرفته‌شده املایی فاصله گرفته و نظامی املایی مبتنی بر حرکه‌گذاری را برگزیده است. افزون بر این، برای برخی همخوان‌ها نیز حروف و نشانه‌های جدیدی طراحی کرده است؛ برای نمونه، برای نمایش /گ نرم/ از نشانه /**گ**/ استفاده کرده است.

نویسنده همچنین، همخوان /ق/ که در الفبای لاتین آذربایجانی با حرف /q/ نمایش داده می‌شود را در پایان واژه‌های دو یا چندهجایی، با حرف /خ/ نشان داده است؛ با این حال، قاعده شناخته‌شده تبدیل /ق/ به /غ/ در میان دو واکه را درباره این نشانه (x) توضیح نداده است. حال آن‌که در زبان ترکی آذربایجانی، حرف /خ/ در میان دو واکه به واج دیگری تبدیل نمی‌شود و چنین فرایندی در نظام آوایی این زبان قابل مشاهده نیست.

این‌گونه ترجیحات املایی و آوایی که در سراسر کتاب دیده می‌شود، استفاده از اثر را تا حدی دشوار ساخته و این تصور را ایجاد می‌کند که برخی از قواعد تاریخی دستور زبان و نظام املایی زبان ترکی به‌صورت سلیقه‌ای دگرگون شده‌اند. با وجود این، تنوع مثال‌ها، نوآوری‌های نظری نویسنده و به‌ویژه تحلیل گسترده و دقیق نظام وندها، ارزش علمی قابل توجهی به این اثر بخشیده و آن را در زمره پژوهش‌های درخور توجه در حوزه دستور زبان ترکی آذربایجانی قرار داده است.

نتیجه‌گیری

کتاب‌های دستور زبان ترکی که طی یک سده گذشته در ایران تألیف شده‌اند، افزون بر آن‌که آثاری آموزشی و زبان‌شناختی به شمار می‌روند، باید به‌عنوان اسناد عینی تلاش برای حفظ

زبان، پاسداری از زبان نوشتاری و صیانت از هویت ملی نیز مورد توجه قرار گیرند. آثار بررسی‌شده در بستر شرایط متفاوت سیاسی و اجتماعی هر دوره شکل گرفته‌اند؛ برخی به‌صورت مخفیانه منتشر شده‌اند، برخی با ملاحظات آموزشی و تربیتی ساده‌سازی شده‌اند و شماری نیز با بهره‌گیری از روش‌های علمی کوشیده‌اند دستور زبان ترکی را در قالبی نظام‌مند و منسجم عرضه کنند. از این رو، این آثار نه‌تنها از منظر تاریخ دستور زبان، بلکه از دیدگاه جامعه‌شناسی زبان و مطالعات مقاومت فرهنگی نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند.

بررسی تاریخی این آثار نشان می‌دهد که در نخستین نمونه‌ها، آشفتگی اصطلاحات، ضعف روش‌شناختی و محدودیت منابع از مهم‌ترین ویژگی‌ها بوده است. با این حال، به‌ویژه با انتشار آثار محمدعلی فرزانه و محمدتقی زهتابی، گرایش به تدوین دستورهایی منسجم‌تر، برخوردار از پشتوانه نظری و نزدیک‌تر به رویکردهای زبان‌شناسی نوین به‌وضوح قابل مشاهده است. با وجود این، ابهام در نام‌گذاری زبان، اختلاف‌نظر درباره الفبا و شیوه نگارش و نیز ناهماهنگی در تبیین رابطه میان زبان معیار و گویش‌ها همچنان از مهم‌ترین چالش‌های دستورنویسی در ایران باقی مانده است. این مشکلات، بیش از آنکه ناشی از اختلاف دیدگاه‌های علمی باشند، با نبود آموزش رسمی زبان ترکی، پیامدهای ناشی از این محرومیت و در برخی دوره‌ها فشارها و محدودیت‌های سیاسی و فرهنگی ارتباط مستقیم داشته‌اند.

بررسی کتاب‌های دستور زبانی که با اهداف آموزشی تدوین شده‌اند، نشان می‌دهد که در آن‌ها آموزش زبان و تقویت هویت به‌گونه‌ای آگاهانه درهم‌تنیده‌اند. همچنین، در بخش‌های مربوط به واژه‌شناسی و انتخاب متون نمونه، تلاش آشکاری برای حفظ و تقویت حافظه ملی دیده می‌شود. به‌ویژه آثاری که عناصر زبانی ویژه آذربایجان جنوبی را به‌صورت آگاهانه در خود جای داده‌اند، نقش مهمی در فراتر بردن مفهوم زبان معیار از چارچوب صرفاً شمال‌محور ایفا کرده‌اند. در مقابل، در برخی آثار، کاستی‌های روش‌شناختی، فقدان ارجاع‌های علمی دقیق و انتخاب‌های سلیقه‌ای در حوزه املا از جمله مواردی هستند که از منظر انسجام و اعتبار علمی، قابل نقد به شمار می‌آیند.

در یک جمع‌بندی کلی، کتاب‌های دستور زبان ترکی آذربایجانی که در ایران تألیف شده‌اند، سه گرایش اصلی را بازتاب می‌دهند: نخست، رویکردی عملی و آموزشی برای جبران کمبود منابع موجود؛ دوم، تلاش برای بهره‌گیری از روش‌ها و دستاوردهای زبان‌شناسی نوین و سوم، استفاده از زبان به‌عنوان ابزاری برای تقویت هویت فرهنگی و آگاهی ملی. هرچند این سه گرایش در برخی آثار از یکدیگر متمایزند، اما در بیشتر کتاب‌ها به‌صورت هم‌زمان و درهم‌تنیده حضور دارند.

امروزه بیش از هر زمان دیگری، نیاز به تدوین نسل جدیدی از دستورهای زبان احساس می‌شود که با در نظر گرفتن هم‌زمان داده‌های ترکیه، آذربایجان شمالی و آذربایجان جنوبی، رویکردی تطبیقی داشته باشند، از نظر ارجاع‌دهی به منابع شفاف، از لحاظ اصطلاح‌شناسی منسجم و بر پایه اصول یک زبان نوشتاری مشترک استوار باشند. آثار بررسی‌شده، با وجود همه کاستی‌های خود، زمینه‌ای ارزشمند از نظر تاریخی، علمی و فکری برای شکل‌گیری چنین سنتی در دستورنویسی زبان ترکی فراهم کرده‌اند. این میراث علمی، در عین حال، نقطه آغاز مستحکمی برای تدوین پژوهش‌های آینده و تألیف دستورهایی نظام‌مندتر، جامع‌تر و مبتنی بر معیارهای علمی روز به شمار می‌رود.

Qaynaqlar / منابع

Bağçeban Pirnazar, S. (1981). *Gelin Türkçe danışaq* [Konuşalım]. Sahami Matbaası.

Cad, S. M. (yty). *Azerbaycan diline mahsus sarf ve nahiv*.

Doerfer, G. (1969). İran'daki Türk dilleri. *TDAY-Belleten*, *17*(1), 1-11.

Ferzane, M.A. (1965 ve 1978). *Mebâni-ye Destur-e Zebân-e Azerbaycanî: Asvât-Kelemât (Azerbaycan dili gramerinin esasları: Sesler-sözcükler) 1. Cilt*. Kaviyan Matbaası.

Ferzane, M.A. (1992). *Mebâni-ye Destur-e Zebân-e Azerbaycanî: Terkibât-Comelât (Azerbaycan dili gramerinin esasları: Terkipler-cümleler) 2. Cilt*. Keyhan Matbaası.

Hadi, İ. (1995). *Torkî honer est* [Türkçe hünerdir]. Ehrar Yayınları.

Hakparast Karameliki, H. (2006). *Tahlil-e Torki-ye Azerbaycani be Tarik-e Riyazi (Matematik yoluyla Azerbaycan Türkçesinin tahlili)*. Endişe-yi Arya Yayınları.

Heyet, C. (1992). Yeni çıkan kitaplar: Çağdaş edebî Azeri dili kitabı. *Varlıq*, 85(2).

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası (1989). Ali Hatemi (Haz.). Tebyan Yayınları.

Manzuri Hamne, A. (1981). *Türkce-Farsca mamuli danışıqlar* [Günlük konuşmalar]. Tireng Matbaası.

Naebi, M.S. (2008). *Amûzeş-e Gramer-e Zeban-e Torki-ye Azerbaycani Der Yek Term (Bir Sömestrda Azerbaycan Türkçesi Dil Bilgisinin Eğitimi)*. Pınar Yayınları.

Pir Haşimi, T. (1989). *Azeri dilinin grameri*. Tebriz Üniversitesi Yayınları.

Rahimi, F. (2023). *Azerbaycan Türkçesinin dil bilgisi: Ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi*. Ahter Yayınları.

Raşidi, Hasan (2004). *Dilimizin Sade Grameri.* Endişe-yi No Yayınları.

Refref, İ. (1998). *Ana dil: Azerbaycanca dersliki* (2. bs.). Morg Amin Yayınları.

Refref, İ. (1999). *Türk Dili ders ocağı*. Morg Amin Yayınları.

Selimi, H. (2000). *Başlanış: Ana dilinde ilk derslik*. Rızayi Matbaası.

Zehtabi, M.T. (1991). *Muasır edebî Azeri dili: Sarf ve nahiv*. Eldar ve Aşina Yayın Evleri.

Zehtabi, M.T. (1992). *İlm-i ma'ani veya leksikoloji*. Eldar Yayınları.

Zehtabi, M.T. (yty). *İran Türkçesinin sarfı*. Armağan Yayınları.

Mehmet Rıza HEYET 0000-0003-3336-6597

Dr. Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

Yazı Bilgisi:

Alındığı Tarih: 1 Mart 2026

Yayına Kabul edildiği tarih: 12 Mart 2026

E-yayın tarihi: 30 Haziran 2026

Çıktı sayfa sayısı: 29

Kaynak sayısı: 20